

دانشگاه قرآن و حدیث

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی علوم حدیث

گرایش کلام و عقاید

بررسی تطبیقی براهین اثبات وجود خدا در کلمات

امام علی و امام رضا (علیهما السلام)

استاد راهنما:

دکتر سید مهدی امامی جمعه

دانشجو:

ابوالقاسم شهباز

خرداد ۱۳۹۲

تقدیم به ساحت قدسی:

حضرت امام **امیرالمومنین علی بن ابی طالب** (علیه
السلام) و امام رئوف حضرت **ثامن الحج، ابوالحسن، علی**
بن موسی الرضا (علیہما السلام)

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشگاه قرآن و حدیث و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی
علمیه‌ی قم - شعبه‌ی اصفهان می‌باشد.

سپاس‌گزاری

بر خود لازم می‌دانم از زحمات و راهنمایی‌های بی‌دریغ استاد گران‌قدر جناب آقای دکتر سیدمهدی امامی‌جمعه و توصیه‌های ارزشمند استاد گران‌مایه جناب آقای محمدعلی اسکندری که در به ثمر رسیدن این پژوهش، حقیر را یاری نمودند، تشکر و قدردانی نمایم.

همچنین از تمام اساتید محترم دانشگاه قرآن و حدیث و مسؤولان دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه‌ی قم - شعبه‌ی اصفهان صمیمانه قدردان و سپاس‌گزارم.

چکیده:

پژوهش حاضر به بررسی براهین اثبات وجود خدا که در کلام دو امام معصوم حضرت امام علی و امام رضا - علیهما السلام - به کار رفته می‌پردازد تا میزان استفاده‌ی دو امام و نیز شباهت‌ها و تفاوت‌ها در شیوه‌ی استفاده‌ی دو امام مشخص گردد.

البته وقتی گفته می‌شود «برهان»، نباید انتظار داشت که در اغلب موارد، براهین کاملی که از صغری و کبری تشکیل شده باشند در کلام دو امام یافت شود، بلکه شاید چنین موردی به صورت کاملاً نادر یافت گردد؛ مخصوصاً که دغدغه‌ی امامان، اولاً و بالذات اثبات وجود خدا نبوده و بیشتر به بیان صفات و ویژگی‌های او پرداخته‌اند، چرا که مخاطبین خداپسند چنین نیاز و یا درخواستی را از ایشان نداشته‌اند. در آن موارد نادر هم باید به موردی اکتفا شود که ملحد، زندیق یا شخصی مادی‌گرا مستقیماً از امام در مورد اثبات وجود خدا سوالی کرده باشد.

در این پژوهش، در مجموع، نه برهان در کلمات دو امام مورد بررسی قرار گرفته که عبارتند از: (۱) برهان فطرت، (۲) برهان نظم، (۳) برهان حدوث، (۴) برهان امکان ماهوی یا امکان و وجوب، (۵) برهان امکان فقری یا وجودی، (۶) برهان صدیقین، (۷) برهان فسخ عزائم، (۸) برهان احتیاط عقلی یا مصلحت‌اندیشی عملی، (۹) برهان نبوت یا هدایت تشریحی. که در کلمات امام علی - علیه السلام - هشت مورد از این نه برهان (به جز برهان احتیاط عقلی)، و در کلمات امام رضا - علیه السلام - شش مورد از آنها (منهای برهان امکان ماهوی، برهان فسخ عزائم و برهان هدایت تشریحی) یافت شده و مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

با توجه به این که حجم کلی کلمات امام علی - علیه السلام - بیش از دو یا سه برابر حجم کلی کلمات امام رضا - علیه السلام - بوده است این نسبت در مورد براهین و تعداد ادله‌ی دال بر آنها نیز برقرار است.

ضمناً در این تحقیق، شیوه‌ی به کارگیری براهین توسط دو امام - علیهما السلام - نیز مورد مقایسه و بررسی قرار گرفته و شباهت‌ها و تفاوت‌ها در محتوا و نوع استفاده مشخص گردیده است.

واژگان کلیدی:

برهان، خدا، امام علی (علیه السلام)، امام رضا (علیه السلام)، صدیقین.

فهرست مطالب

۱	فصل اول: کلیات و مفاهیم.....
۳	بخش اول: مطالب کلی.....
۳	(۱) مقدمه.....
۴	(۲) بیان مسأله‌ی تحقیق.....
۴	(۳) ضرورت تحقیق.....
۵	(۴) اهداف کلی تحقیق.....
۵	(۵) پیشینه‌ی بحث.....
۵	(۶) سؤالات تحقیق.....
۶	(۷) روش و مراحل تحقیق.....
۶	(۸) مفاهیم.....
۶	(۸-۱) خدا.....
۶	(۸-۲) امام علی (علیه السلام).....
۷	(۸-۳) امام رضا (علیه السلام).....
۸	(۹) گذری بر سیره‌ی علمی امام علی (علیه السلام).....
۱۱	(۱۰) نمونه‌ای کوچک از مباحث عقلی در کلمات امام علی (علیه السلام).....
۱۴	(۱۱) گذری بر سیره‌ی علمی امام رضا (علیه السلام).....
۱۵	(۱۲) گوشه‌ای از استدلال‌ات عقلی در کلمات امام رضا (علیه السلام).....
۱۶	۱. در نفی رؤیت خدا.....
۱۶	۲. حادث بودن اراده.....
۱۷	۳. عین ذات نبودن اراده‌ی خدا.....
۱۸	۴. عین علم نبودن اراده‌ی خدا.....
۱۸	۵. استدلال بر این که خدا مصنوع کسی نیست و وجودش بالذات است.....
۱۸	۶. سلب احتیاج خدا به غیر خود.....
۱۹	بخش دوم: تگاهی گذرا به براهین اثبات خدا.....
۱۹	(۱) تعریف برهان.....
۱۹	(۲) دسته‌بندی براهین اثبات خدا.....
۲۱	(۳) تبیین براهین مورد استفاده در این نوشتار.....
۲۱	(۱-۳): برهان فطرت.....
۲۱	مقدمه:.....
۲۲	فطرت در لغت و اصطلاح.....
۲۳	ویژگی‌های امور فطری.....
۲۳	معنای فطری بودن خداشناسی.....
۲۴	تبیین برهان فطرت.....
۲۴	تقریر اول:.....

۲۴	تقریر دوم:
۲۴	تقریر سوم: از راه تضایف
۲۴	(۱) از راه امید
۲۵	(۲) از راه محبت
۲۵	نتیجه:
۲۶	(۲ - ۳): برهان نظم
۲۶	تعریف نظم
۲۶	راه‌های گوناگون اثبات ناظم
۲۷	تقریر مشترک برهان نظم
۲۷	تحلیل:
۲۸	(۳ - ۳): برهان حدوث
۲۸	مقدمه
۲۸	پیشینه‌ی برهان حدوث
۲۹	تقریر کلی برهان حدوث
۳۰	(۳ - ۴): برهان امکان و وجوب یا امکان ماهوی
۳۰	مقدمه
۳۰	تقریر برهان به شیوه‌ی حضرت آیت الله جوادی آملی
۳۱	تقریر ابن سینا
۳۲	(۳ - ۵): برهان امکان وجودی یا فقری
۳۲	مقدمه
۳۲	تقریر برهان
۳۳	(۳ - ۶): برهان صدیقین
۳۳	تقریر علامه طباطبائی
۳۵	(۳ - ۷): فسخ عزائم
۳۵	تبیین بر اساس تجربه‌ی دینی
۳۶	الف: تقریر عام (جدایی با اختیار از راه ریاضت)
۳۶	ب: تقریر خاص (جدایی با اضطرار)
۳۷	شیوه‌ی استدلال دانشمندان اسلامی
۳۸	نتیجه:
۳۹	(۳ - ۸): برهان معقولیت یا احتیاط عقلی (شرط‌بندی در الهیات غرب)
۳۹	شیوه‌ی استدلال:
۴۰	(۳ - ۹): استدلال از طریق وجود هدایت تشریحی
۴۰	تذکر یک نکته:
۴۱	فصل دوم: براهین موجود در کلمات امام علی (علیه السلام)
۴۳	(۱) برهان فطرت در کلام امام علی (علیه السلام)
۴۷	جمع‌بندی برهان فطرت:
۴۸	(۲) برهان نظم یا اتقان صنع در کلام امام علی (علیه السلام)
۴۸	(۱ - ۲): تجلی به خلق

- ۴۹..... (۲-۲): تجلی به خلق بر خلق
- ۵۰..... (۲-۳): عجائب تدبیر خدا
- ۵۰..... (۲-۴): اتقان صنع
- ۵۱..... (۲-۵): آشکاری نشانه‌های قدرت و عظمت خدا
- ۵۱..... (۲-۶): ابداع و آفرینش و اتقان صنع
- ۵۲..... (۲-۷): هر روز پدیده‌ای نو
- ۵۳..... (۲-۸): غایت‌مندی خلقت
- ۵۳..... (۲-۹): عجائب پنهان، بیشتر است!
- ۵۴..... (۲-۱۰): ابداع بدون الگو
- ۵۴..... (۲-۱۱): خلق صامت و دلالت بر خالق
- ۵۵..... (۲-۱۲): بنا، بدون بانی نمی‌شود!
- ۵۶..... (۲-۱۳): آفرینش آسمان
- ۵۶..... (۲-۱۴): بنای آسمان و زمین
- ۵۷..... (۲-۱۵): عجائب آسمان و زمین
- ۵۷..... (۲-۱۶): اتقان در خلقت آسمان و زمین
- ۵۸..... (۲-۱۷): آسمان، زمین و کوه‌ها
- ۵۸..... (۲-۱۸): آفرینش زمین
- ۵۹..... (۲-۱۹): شروع آفرینش خشکی
- ۶۰..... (۲-۲۰): آسمان و ستارگان
- ۶۰..... (۲-۲۱): بارش باران و رویش گیاهان
- ۶۱..... (۲-۲۲): شگفتی‌های آفرینش انسان
- ۶۱..... (۲-۲۳): شگفتی انسان
- ۶۲..... (۲-۲۴): هماهنگی اعضاء بدن (دستگاه گردش خون)
- ۶۲..... (۲-۲۵): جانداران ریز و درشت و اداره‌ی آنها
- ۶۳..... (۲-۲۶): شگفتی آفرینش مورچه
- ۶۴..... (۲-۲۷): شگفتی آفرینش ملخ
- ۶۴..... (۲-۲۸): پرندگان
- ۶۵..... (۲-۲۹): شگفتی آفرینش پرندگان
- ۶۶..... (۲-۳۰): شگفتی‌های خلقت طاووس
- ۶۸..... (۲-۳۱): شگفتی آفرینش خفاش
- ۷۰..... جمع‌بندی برهان نظم:
- ۷۱..... (۳) برهان حدوث در کلام امام علی (علیه السلام)
- ۷۸..... جمع‌بندی برهان حدوث:

۷۹	برهان امکان و وجوب در کلام امام علی (علیه السلام)
۸۲	جمع‌بندی برهان امکان و وجوب:
۸۳	برهان امکان فقری یا وجودی در کلام امام علی (علیه السلام)
۸۶	جمع‌بندی برهان امکان فقری:
۸۷	برهان صدیقین در کلام امیرالمومنین علی (علیه السلام)
۹۶	جمع‌بندی برهان صدیقین:
۹۷	برهان فسخ عزائم
۹۷	(۱- ۷) استدلال بر عبارت «فسخ العزائم» (بر هم زدن تصمیم‌ها)
۹۷	(۲- ۷) استدلال بر عبارت «حلّ العقود» (باز شدن گره‌ها)
۹۸	(۳- ۷) استدلال بر عبارت «نقض الهمم» (شکسته شدن همت‌ها)
۹۸	نقد و بررسی:
۹۹	استدلال از طریق وجود هدایت تشریحی
۱۰۳	فصل سوم: براهین موجود در کلمات امام رضا (علیه السلام)
۱۰۵	برهان فطرت در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۰۶	جمع‌بندی برهان فطرت:
۱۰۷	برهان نظم یا اتقان صنع در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۱۴	جمع‌بندی برهان نظم:
۱۱۵	برهان حدوث در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۲۰	جمع‌بندی برهان حدوث:
۱۲۱	برهان امکان فقری در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۲۲	برهان صدیقین در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۲۵	جمع‌بندی برهان صدیقین:
۱۲۶	برهان معقولیت یا احتیاط عقلی در کلام امام رضا (علیه السلام)
۱۲۷	خاتمه و نتیجه‌گیری
۱۲۹	(۱) مقایسه‌ی کلی
۱۳۰	(۲) مقایسه‌ی برهان فطرت در بیان دو امام (علیهما السلام)
۱۳۰	(۳) مقایسه‌ی برهان نظم در کلام دو امام (علیهما السلام)
۱۳۱	(۱- ۳) شیوه‌ی استدلال امام علی - علیه السلام - در برهان نظم:
۱۳۲	(۲- ۳) شیوه‌ی استدلال حضرت رضا - علیه السلام - در برهان نظم:
۱۳۳	(۴) مقایسه‌ی برهان حدوث در کلام دو امام (علیهما السلام)
۱۳۳	(۵) مقایسه‌ی برهان امکان فقری در کلام دو امام (علیهما السلام)
۱۳۴	(۶) مقایسه‌ی برهان صدیقین در کلام دو امام (علیهما السلام)
۱۳۵	منابع

فصل اول

کلیات و مفاهیم

بخش اول: مطالب کلی

(۱) مقدمه

«أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ وَ كَمَالُ مَعْرِفَتِهِ التَّصَدِيقُ بِهِ وَ كَمَالُ التَّصَدِيقِ بِهِ تَوْحِيدُهُ وَ كَمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ وَ كَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ»^۱

مسأله‌ی اثبات وجود خدا و شناخت او یکی از مهم‌ترین، زیربنایی‌ترین و سودمندترین مباحث معرفتی، فلسفی و کلامی می‌باشد که از دیرباز مورد توجه و عنایت بشر بوده است.

اساسی‌ترین و اولی‌ترین مسأله‌ی معرفتی بشر این است که آیا خالق‌ی به نام خدا وجود دارد یا نه؟

پاسخ «بله» یا «خیر» به این سؤال و التزام به یکی از دو جواب، می‌تواند تفاوت شگرفی را در سیر و سلوک و شیوه و سبک زندگی افراد ایجاد کند.

پاسخ «بله» فلسفه‌ی الهی را می‌سازد، و پاسخ «خیر» فلسفه‌ی مادی را، و هر کدام از این دو زیربنای زندگی انسان مؤمن و کافر می‌گردد.

در این بیان نورانی نیز امام علی - علیه السلام - تصریح می‌کند که شروع دین با معرفت خدا و کامل شدن این معرفت به تصدیق وجود خدا است و پنج مرحله برای خداشناسی تصویر می‌کند؛ اول: معرفت، دوم: تصدیق، سوم: توحید، چهارم: اخلاص، پنجم: نفی صفات.

۱. سید رضی، نهج البلاغه، خطبه‌ی ۱، ص ۳۹.

گر چه وجود خدا امری بدیهی و بی‌نیاز از برهان است - همچنان که در قرآن شریف تصریح شده که این مسأله حتی شک‌بردار هم نیست آنجا که می‌فرماید: «أَفِي اللَّهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»^۱ - لکن برای کنار زدن پرده‌های غفلت برای کسی که از خداشناسی فطری غافل است، و افزایش اطمینان قلب برای کسی که آگاه است، همواره امامان و در پی ایشان حکما و دانشمندان، به تبیین این براهین پرداخته‌اند.

در این میان، ساده‌ترین و سهل‌الوصول‌ترین براهین، برهان فطرت است که در درون هر انسانی بالوجدان وجود دارد. و پس از آن براهین آفاقی و انفسی نظیر برهان نظم، و سپس براهینی که از یک نوع واسطه‌ی تعقلی استفاده می‌کنند نظیر براهین حدوث، امکان ماهوی و امکان وجودی، و در آخر، برهان صدیقین که بدون استفاده از واسطه و با نظر به حقیقت وجود به اثبات وجود حضرت حق می‌پردازد.

ما در این نوشتار در پی بررسی و تبیین براهین به کار رفته توسط امام اول و امام هشتم - علیهما السلام - و سپس مقایسه‌ی این دو با یکدیگر هستیم.

۲) بیان مسأله‌ی تحقیق

با توجه به متفاوت بودن شرایط حاکم بر زمان امام علی و زمان امام رضا - علیهما السلام - از قبیل: حاکمیت امام علی علیه السلام و نیز اختلاف سطح مخاطبین دو امام با توجه به این که طرف مناظرات امام رضا - علیه السلام - اغلب، رؤسای مذاهب و مکاتب بوده‌اند و در این دوره، تفکر کلامی و عقلانی شکل گرفته و نهضت ترجمه اتفاق افتاده، آیا شیوه‌ی دو امام در استفاده از براهین اثبات خدا یکسان بوده است؟

بر این اساس می‌طلبید براهین به کار رفته در کلام این دو امام - علیهما السلام - استخراج گردیده و با یکدیگر مقایسه شود تا موارد مشترک و اختصاصی و تفاوت در شیوه‌ها و خاستگاه این تفاوت از قبیل مسائل فرهنگی و اختلاف سطح مخاطبین و پیدایش علوم اسلامی تبیین گردد.

۳) ضرورت تحقیق

به دلیل این که در تاریخ تفکر شیعه، هنوز به این جنبه‌ها پرداخته نشده و در کتب کلامی هم در مورد براهین به کار رفته در سخنان امامان به صورت تطبیقی تحقیق ویژه‌ای صورت نگرفته است، و از آنجا که سخنان این دو امام از منبع وحی سرچشمه گرفته و از جهت عقلانی مطالب مطرح در سخنان آنان از عقل کامل صادر شده است، ضرورت اقتضا می‌کند این مسأله از هاله‌ی ابهام خارج گردد. ما در این تحقیق در پی شفاف‌سازی این موارد هستیم.

۱. ابراهیم/۱۰. «آیا در وجود خدا تردید است او که آفریننده و شکافنده‌ی آسمان و زمین است!!!» با توجه به این که استفهام در این آیه از نوع استفهام انکاری می‌باشد.

۴) اهداف کلی تحقیق

در این پایان نامه به دنبال اهداف کلی ذیل بوده ایم:

- ۱) بررسی میزان و شیوه‌ی به کارگیری حضرت امام علی - علیه السلام - از براهین اثبات خدا
- ۲) بررسی میزان و شیوه‌ی به کارگیری حضرت امام رضا - علیه السلام - از براهین اثبات خدا
- ۳) مقایسه و تطبیق میزان و شیوه‌ی استفاده‌ی دو امام از براهین اثبات خدا با یکدیگر

۵) پیشینه‌ی بحث

در این زمینه تکننگاری‌های مانند مقاله‌ی «براهین اثبات خدا در بیان حضرت امیر علیه السلام» از آقای محمد محمدرضایی که در قالب کتاب به نام «خدا از نگاه امام علی علیه السلام» نیز چاپ شده و «الهیات در نهج البلاغه» آیت الله شیخ لطف الله صافی گلپایگانی و «خدا در نهج البلاغه» از محمدعلی گرامی، به چشم می‌خورد و نیز به صورت پراکنده در دانشنامه‌ی امام علی - علیه السلام - و شروح نهج البلاغه به بخشی از این مطالب اشاراتی شده، ولی هنوز تحقیقی که به صورت جامع، براهین را از کلمات این دو امام استخراج و مقایسه نماید صورت نگرفته است. البته در مورد براهین موجود در کلام حضرت امام رضا - علیه السلام - اثر قابل توجه و جامعی پیدا نشد به جز فلسفه الهی از منظر امام رضا (علیه السلام) اثر آیت الله عبدالله جوادی آملی که البته این کتاب هم تخصصاً به بحث براهین اثبات خدا موجود در کلام امام رضا - علیه السلام - پرداخته است.

۶) سؤالات تحقیق

سؤال اصلی:

براهین اثبات وجود خداوند در احادیث امام علی و امام رضا - علیهما السلام - و نقاط اشتراک و افتراق آنها

چیست؟

سؤالات فرعی:

- ۱) چه براهینی برای اثبات وجود خدا در کلمات امام علی - علیه السلام - به کار رفته است؟
- ۲) چه براهینی برای اثبات وجود خدا در کلمات امام رضا - علیه السلام - به کار رفته است؟
- ۳) براهین مشترک و اختصاصی به کار گرفته شده در کلام این دو امام کدام است؟
- ۴) آیا تفاوتی در براهین اثبات وجود خدا و شیوه‌ی طرح آنها در سخنان این دو امام - علیهما

السلام - مشاهده می‌شود و دلیل این تفاوت چیست؟

۷) روش و مراحل تحقیق

با توجه به این که این تحقیق، یک تحقیق کتابخانه‌ای می‌باشد، ابتدا با مطالعه‌ی سخنان گهربار امام علی - علیه السلام - براهین اثبات خدا استخراج گردیده و سپس به همین سبک این براهین از کلمات نورانی حضرت امام رضا - علیه السلام - تدوین شده و در نهایت با استفاده از روش توصیفی تحلیلی به بررسی و تطبیق آن دو پرداخته شده است.

۸) مفاهیم

۸-۱) خدا

در دین‌های یکتاپرست جهان، مفهوم خدا به یک وجود برتر که آفریننده‌ی جهان هستی دانسته می‌شود، اطلاق می‌گردد. از جمله دین‌های یکتاپرست می‌توان دین‌های ابراهیمی (مسیحیت، یهودیت و اسلام) را نام برد. این بینش مذهبی بر این باور است که خداوند، موجود برتر و بی‌نیازی است که جهان و انسان را آفریده و دارای صفات کمالیه جلال و جمال، نظیر حیات، علم، قدرت، خیرخواهی، حکمت، غفاریت و بخشش، و دارای اسماء حسنا می‌باشد. منظور از خدایی که در براهین به اثبات وجود او پرداخته می‌شود چنین خدایی است نه صرف اثبات مبدأ.

۸-۲) امام علی (علیه السلام)

امام در لغت به معنای پیشوا و کسی که مورد قصد دیگران واقع شود می‌باشد. راغب گوید: امام آن است که از وی پیروی و به وی اقتدا شود، خواه انسان باشد یا کتاب یا غیر آن، حق باشد یا باطل؛ و جمع آن ائمه است.^۱

البته در اصطلاح علم کلام و نزد شیعیان، امام به کسی گفته می‌شود که دارای منصب و جایگاه ویژه‌ی الهی و منتصب از جانب خدا باشد. و حتی مقام امامت از مقام نبوت بالاتر دانسته شده است.^۲

حضرت علی بن ابی‌طالب - علیهما السلام - دارای ولایت و جایگاه ویژه‌ی الهی و منتصب از سوی خدا به عنوان اولین خلیفه و جانشین بلافصل پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - می‌باشد.

ایشان در سیزدهم رجب سال ۳۰ عام الفیل در کعبه به دنیا آمد. مادرش «فاطمه بنت اسد» و پدرش «ابوطالب بن عبدالمطلب» بود. در بیست و یکم رمضان سال ۴۰ هجری در شهر کوفه به شهادت رسید و قبر

۱. ترجمه مفردات، ج ۱، ص ۱۹۷.

۲. ترجمه میزان، ج ۱، ص ۴۰۹ - ۴۱۳.

مطهرش در نجف اشرف قرار دارد. مدت عمر شریف حضرت ۶۳ سال بود که در ۵ سال آخر عمر خود، خلافت و حکومت ظاهری مسلمین نیز در دست ایشان قرار گرفت.

او نخستین کسی بود که به پیامبر - صلی الله علیه و آله - ایمان آورد و ولادت و شهادت او در خانه‌ی خدا صورت گرفت و پرافتخارترین، شجاع‌ترین، عالم‌ترین، عابدترین و سخی‌ترین شخص از اصحاب رسول الله - صلی الله علیه و آله - و برادر و پسر عم و خلیفه و جانشین و داماد ایشان و اولین امام بر حق و مانوس‌ترین فرد با رسول اکرم - صلی الله علیه و آله - بود. «ابوالحسن»، «ابوتراب»، «اسدالله»، «امیر المومنین» و «امام المتقین» برخی از القاب و کنیه‌های آن وجود نورانی می‌باشد.

(۳ - ۸) امام رضا (علیه السلام)

امام رضا - علیه السلام - هشتمین جانشین منتصب پس از پیامبر اکرم - صلی الله علیه و آله - از جانب خدا، و دارای مقام رفیع امامت، جناب علی بن موسی بن جعفر بن محمد بن علی بن حسین بن علی بن ابی‌طالب - علیهم السلام - می‌باشد. ایشان در روز یازدهم ذی‌قعدة سال ۱۴۸ هجری دیده به جهان گشود. کنیه‌ی او «ابوالحسن» و لقبش «رضا» بود و پس از شهادت پدر بزرگوارش در زندان بغداد در سال ۱۸۳ هجری در سن ۳۵ سالگی عهده‌دار مقام امامت و رهبری امت گردید.

مدت امامت آن حضرت بیست سال بود که ده سال آن معاصر با خلافت «هارون الرشید»، پنج سال معاصر با خلافت «محمد امین»، و پنج سال آخر معاصر با خلافت «عبدالله مأمون» بود.

امام تا آغاز خلافت مأمون، در زادگاه خود شهر مقدس مدینه اقامت داشت، ولی مأمون پس از رسیدن به حکومت، حضرت را به خراسان دعوت کرد و سرانجام حضرت در ماه صفر سال ۲۰۳ هجری قمری در سن ۵۵ سالگی به شهادت رسید و در همان سرزمین به خاک سپرده شد.

۹) گذری بر سیره‌ی علمی امام علی (علیه‌السلام)

امام علی - علیه السلام - در صدر اسلام بعد از پیامبر اکرم - صلی‌الله‌علیه‌وآله - به عنوان حجت خدا و خازن علوم انبیا و دست‌پرورده‌ی رسول خدا^۱ - صلی‌الله‌علیه‌وآله - تنها کسی بود که می‌توانست پاسخ‌گوی سؤالات متعدد پرسشگران در زمینه‌های مختلف باشد.

علی‌رغم تلاش دولت نفاق و انحراف برای خانه‌نشین کردن و به انزوا کشیدن ایشان، این خورشید علم و دانایی، روز به روز پرفروغ‌تر از پیش، به درخشنگی و پرتوافشانی خود ادامه داد و مخصوصاً در دوران پنج‌ساله‌ی حکومت و زمام‌داری خویش، جهان را از سخنان گوه‌رآمیز خود پر کرد و تشنگان علم و دانایی را از سرچشمه‌ی زلال علوم الهی سیراب نمود. و در دورانی که شعار «حسبنا کتاب الله» و جمود بر ظاهر آیات قرآن کریم بر فضای فرهنگی جامعه‌ی اسلامی سیطره داشت، امام علی - علیه السلام - به طرح مبانی حکمی همت گمارد.

قدرت نفوذ کلمات عالمانه‌ی این رادمرد عرصه‌ی علم و تقوا و شجاعت، و جهاد و ایمان و فضیلت، و زهد و عبادت و عبودیت، به قدری بود که گاهی امثال ابن‌عباس و کمیل را شبانه به نخلستان‌ها می‌کشانید و چون هم‌ام را آن چنان به پرواز در می‌آورد که کبوتر روح، دیگر عزم آشیانه نمی‌کرد.

آری، علم را علی - علیه السلام - معنا می‌کند و ندای "سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي" تنها از لبان مبارک پسر عم رسول الله - صلی‌الله‌علیه‌وآله - شنیده می‌شود و درس توحید و خداشناسی تنها در مکتب علی - علیه السلام - آموخته می‌شود و جویندگان سعادت و کامیابی تنها در سایه‌ی ولایت و امامت او به سرمنزل مقصود رهنمون می‌شوند.

نهج البلاغه که حیرت اهل علم و ادب را برانگیخته و ایشان را انگشت به دهان نگاه داشته، تنها گزیده‌ای از خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار آن امام همام است که دانشمندان، هنوز در پی کشف اسرار و رموز آن به غواصی در اقیانوس بی‌کران کلمات علی غوطه‌ورند و به عجز و ناتوانی خویش در فهم کلمات علی - علیه السلام - معترف.

در آنچه از دریای خروشان علم علی - علیه السلام - بر جا مانده و به دست ما رسیده سخن در موضوعات زیر به چشم می‌خورد:

الهیات و ماوراء الطبیعه، ذات و صفات پروردگار، توحید و یگانگی، چگونگی پیدایش و آفرینش آسمان و زمین، کرات، انسان و سایر موجودات، آفرینش ملائکه و اقسام آنها، اخلاق و آداب، سیاست، مدیریت و کشورداری، عبادت و زهد، حکومت و عدالت، اهل بیت و خلافت، انتقاد از خلفا، وعظ و خطابه، مذمت دنیا و دنیاپرستی و غیره.

۱. عبدالله بن عباس می‌گوید: رسول خدا - صلی‌الله‌علیه‌وآله - فرمود: «جبرئیل از بهشت برایم زیراندازی آورد و من بر آن نشستم و پیشگاه پروردگارم رفتم، خدا به نجوا با من سخن گفت و من هر چه فهمیدم و فرا گرفتم، به پسر عموم، علی بن ابیطالب، آموختم. پس او در شهر علم و دانش من است.» مجلسی محمدباقر، بحارالانوار، ج ۴۰، ص ۱۷۶، حدیث ۵۹.

اما در این میان، بخش الهیات و خداشناسی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چرا که تا پیش از این کسی به این شیوه و در این حد از توحید و خداشناسی داد سخن نداده و پرده‌ها را کنار نزده بود. و این تازه در حد فهم مخاطبین بوده است و ای کاش امام علی - علیه السلام - یافته بود کسانی را که بتوانند در حد داشته‌های او علوم را از سینه‌ی مبارکش دریافت کنند.

اما آنچه تحت عنوان مباحث خداشناسی در کلمات امام علی - علیه السلام - وجود دارد به دو بخش کلی قابل تقسیم است چنان که علامه شهید مطهری تقسیم کرده و می‌نویسد:

«گفتیم که در نهج البلاغه مسائل الهی به دو گونه مطرح شده است. در یک گونه‌ی آن، جهان محسوس با نظاماتی که در آن به کار رفته به عنوان آئینه‌ای که آگاهی و کمال پدیدآورنده‌ی خود را ارائه می‌دهد مورد تأمل و جستجو قرار گرفته است. و در گونه‌ی دیگر، اندیشه‌های تعقلی محض و محاسبات فلسفی خالص، وارد عمل گردیده است. بیشترین بحث‌های الهی نهج البلاغه را تفکرات عقلی محض و محاسبات فلسفی خالص تشکیل می‌دهد. درباره‌ی شؤون و صفات کمالیه و جلالیه‌ی ذات حق تنها از شیوه‌ی دوم استفاده شده است.»^۱

و در مورد کثرت مباحث عقلی نهج البلاغه و انواع آن می‌فرماید:

«ولی بیشتر بحث‌های نهج البلاغه درباره‌ی توحید، بحث‌های تعقلی و فلسفی است. اوج فوق‌العاده‌ی نهج البلاغه در این بحث‌ها نمایان است. در بحث‌های توحیدی تعقلی نهج البلاغه، آنچه اساس و محور و تکیه‌گاه همه‌ی بحث‌ها و استدلال‌ها و استنتاج‌ها است، اطلاق و لاحدّی و احاطه‌ی ذاتی و قیومی حق است. علی - علیه السلام - در این قسمت داد سخن را داده است، نه پیش از او و نه بعد از او کسی به او نرسیده است.

مسأله‌ی دیگر، "بساطت مطلقه" و نفی هر گونه کثرت و تجزّی و نفی هر گونه مغایرت صفات حق با ذات حق است. در این قسمت نیز مکرر بحث به میان آمده است.

یک سلسله مسائل عمیق و بی‌سابقه‌ی دیگر نیز مطرح است از قبیل: اولیّت حق در عین آخریت او و ظاهریت او در عین باطنیتش، تقدم او بر زمان و بر عدد و این که قدمت او قدمت زمانی و وحدت او وحدت عددی نیست، علو و سلطان و غنای ذاتی حق، مبدعیت او و این که شأنی او را از شأن دیگر شاغل نمی‌شود، کلام او عین فعلش است، حدود توانایی عقول بر ادراک او و این که معرفت حق از نوع تجلّی او بر عقول است نه از نوع احاطه‌ی اذهان بر یک معنی و مفهوم دیگر، سلب جسمیّت و حرکت و سکون و تغییر و مکان و زمان و مثل و ضد و شریک و شبیه و استخدام آلت و محدودیت و معدودیت از او، و یک سلسله مسائل دیگر که به حول و قوه‌ی الهی برای هر یک از این‌ها نمونه‌ای ذکر خواهیم کرد. اینها مباحثی است که در این کتاب شگفت مطرح است و یک فیلسوف وارد در عقاید و افکار فلاسفه‌ی قدیم و جدید را سخت غرق در اعجاب می‌کند.»^۲

وجود مباحث تعقلی و فلسفی در کلمات امام علی - علیه السلام - تا جایی است که حتی باعث شده برخی در انتساب این کلمات به امیرالمومنین - علیه السلام - تشکیک کرده و آن را ساخته‌ی فلاسفه‌ی یونان و اسلام

۱. مطهری مرتضی، سیری در نهج البلاغه، ص ۵۸.

۲. همان، ص ۵۱.

بدانند. قطعاً این‌ها کسانی هستند که شناخت صحیحی از امام، علم او و مقام امامت ندارند. علامه مطهری در پاسخ به این شبهه می‌نویسد:

«قبلاً اشاره کردیم که برخی دانشمندان برای این که بتوانند زمینه‌ی قبلی برای این مباحث فرض کنند، اصالت انتساب آنها را به علی - علیه السلام - مورد تردید قرار داده‌اند! و چنین فرض کرده‌اند که این بیانات در عصرهای متأخرتر، پس از پدید آمدن افکار معتزله از یک طرف و اندیشه‌های یونانی از طرف دیگر پیدا شده است، غافل از آن که "چه نسبت خاک را با عالم پاک؟!!" اندیشه‌های معتزلی یا یونانی کجا و افکار نهج البلاغه‌ای کجا!»^۱

«حضرت استاد علامه طباطبایی (روحی فداه) در نشریه‌ی «مکتب تشیع» شماره‌ی ۲ در مقدمه‌ی بحث "روایات معارف اسلامی" می‌فرمایند:

"این بیانات در فلسفه‌ی الهیه یک رشته مطالب و مسائل را حل می‌کنند که علاوه بر این که در میان مسلمین مطرح نشده بوده و در میان اعراب مفهوم نبوده، اساساً در میان کلمات فلاسفه قبل از اسلام که کتبشان به عربی نقل شده عنوانی ندارند و در آثار حکمای اسلام که از عرب و عجم پیدا شده و آثاری از خود گذاشته‌اند یافت نمی‌شوند. این مسائل، همان طور در حال ابهام مانده و هر یک از شراح و باحثین به حسب گمان خود تفسیر می‌کردند تا تدریجاً راه آنها تا حدی روشن و در قرن یازدهم هجری حل شده و مفهوم گردیدند؛ مانند مساله‌ی وحدت حقّه (وحدت غیر عددی) در واجب و مساله‌ی این که ثبوت وجود واجبی همان ثبوت وحدت او است (وجود واجب چون وجود مطلق است مساوی با وحدت است) و این که واجب، معلوم بالذات است و این که واجب، خود به خود بلاواسطه شناخته می‌شود و همه چیز با واجب شناخته می‌شود نه به عکس ..."

محور استدلال‌های فلاسفه‌ی پیشین اسلام از قبیل فارابی و بوعلی و خواجه نصیرالدین طوسی در مباحث مربوط به ذات و صفات و شؤون حقّ، از وحدت و بساطت و غنای ذاتی و علم و قدرت و مشیت و غیره، "وجوب وجود" است، یعنی همه چیز دیگر از "وجوب وجود" استنتاج می‌شود و خود "وجوب وجود" از یک طریق غیر مستقیم اثبات می‌گردد، از این راه به اثبات می‌رسد که بدون فرض واجب الوجود، وجود ممکنات غیر قابل توجیه است. گر چه برهانی که برای این مطلب اقامه می‌شود از نوع برهان خلف نیست ولی از نظر غیر مستقیم بودن و خاصیت الزامی داشتن مانند برهان خلف است و لهذا ذهن هرگز به ملاک "وجوب وجود" دست نمی‌یابد و "لم" مطلب را کشف نمی‌کند. بوعلی در اشارات، بیان مخصوصی دارد و مدعی می‌شود که با این بیان، "لم" مطلب را کشف کرده است و لهذا برهان معروف خود را "برهان صدیقین" نامیده است، ولی حکمای بعد از او بیان او را برای توجیه "لم" مطلب کافی نشمرده‌اند.

در نهج البلاغه هرگز بر وجوب وجود به عنوان اصل توجیه‌کننده‌ی ممکنات تکیه نشده است. آنچه در این کتاب بر آن تکیه شده است همان چیزی است که ملاک واقعی وجوب وجود را بیان می‌کند، یعنی **واقعیت محض و وجود صرف بودن ذات حقّ**.

۱. همان، ص ۷۹.

حضرت استاد [علامه طباطبائی (ره)] در همان کتاب، ضمن شرح معنی یک حدیث که در توحید صدوق از علی - علیه السلام - روایت شده می‌فرمایند:

"اساس بیان روی این اصل است که وجود حق سبحانه واقعیتی است که هیچ گونه محدودیت و نهایتی نمی‌پذیرد، زیرا وی واقعیت محض است که هر چیز واقعیت‌داری در حدود و خصوصیات وجودی خود به وی نیازمند است و هستی خاص خود را از وی دریافت می‌دارد."

آری، آنچه در نهج البلاغه پایه و اساس همه‌ی بحث‌ها درباره‌ی ذات حق قرار گرفته این است که او هستی مطلق و نامحدود است، قید و حد به هیچ وجه در او راه ندارد، هیچ مکان و یا زمان و هیچ شیئی از او خالی نیست، او با همه چیز هست ولی هیچ چیز با او نیست و چون مطلق و بی‌حد است، بر همه چیز حتی بر زمان و بر عدد و بر حد و اندازه (ماهیت) تقدم دارد، یعنی زمان و مکان و عدد و حد و اندازه در مرتبه‌ی افعال او است و از فعل و صنع او انتزاع می‌شود، همه چیز از او است و بازگشت همه چیز به او است، او در همان حال که اول الاولین است آخر الآخرین است.

این است آنچه محور بحث‌های نهج البلاغه است و در کتب فارابی و بوعلی و ابن‌رشد و غزالی و خواجه نصیرالدین طوسی نشانه‌ای از آن نمی‌توان یافت.^۱

و در جای دیگر تصریح می‌کند که:

«حقیقت این است که سلسله جنبان این طرز تفکر و این نوع تمایل، فقط و فقط ائمه اهل بیت - علیهم السلام - بودند. همه‌ی محققان اهل تسنن اعتراف دارند که علی - علیه السلام - حکیم اصحاب بود و عقل او با مقایسه با عقول دیگران نوع دیگر بود. از ابو علی سینا نقل شده که می‌گوید:

"کان علی - علیه السلام - بین اصحاب محمد - صلی‌الله‌علیه‌وآله - کالمعقول بین المحسوس."

یعنی علی در میان یاران رسول خدا مانند "کلی" در میان "جزئیات محسوسه" بود و یا مانند "عقول قاهره" نسبت به "اجسام مادیه" بود.

بدیهی است که طرز تفکر پیروان چنین امامی با مقایسه با دیگران تفاوت فاحش پیدا می‌کند.^۲

۱۰ نمونه‌ای کوچک از مباحث عقلی در کلمات امام علی (علیه‌السلام)

آنچه در اینجا ذکر می‌شود به مانند مشت از خروار است یا به منزله‌ی قطره از دریا؛ چرا که در اینجا در پی تحقیق و اسقضاء موارد نبوده و فقط از باب نمونه به ذکر چند مورد اشاره خواهیم کرد.

۱. همان، صص ۸۲ - ۸۵.

۲. همان، ص ۵۵.